

הריק המלא: הרצאה על 'פסוקים', ספר השירה של זלי גורביץ'

מאת יהודה ליבס

הופעת הספר פסוקים היתה הפתעה גדולה ויפה בשירה העברית. באמצע התהליך המתמשך בדור האחרון של התנתקות השירה משורשי השפה והתרבות, פתאום ספר שירה בסגנון התנ"ך. רק אחרי התאוששות מהפתעה זו, נוכל אולי במאמץ למצוא תקדימים לכך אצל אבות השירה העברית החדשה, שגם עליהם שרתה, לפי תודעתם, כעין רוח נבואה. כך מצאנו אצל חיים נחמן ביאליק, משורר נערץ גם על זלי, שגם אצלו אפשר למצוא חרוזים הכתובים בהקבלה כעין מקראית ואף באותו משקל כפי שכותב זלי, כמו בשיר 'יהי חלקי עמכם':

אכן למודי הֶרַש אתם וְחַדְלִי קול ודברים / פִּיכֶם לא יביע גדולות וכפכם
לא תיצר רמות / יגוועו מאַיִיכֶם בלבכם וגעגועיכם בחיקכם יכלו / לא יד
לכם במערכות חוזים ולא נחלה בבתי משכית.

ובדומה לכך בפסוקים של זלי (ס' ד):

טלטלה אחזה אנוש, הטילה מאדם בית / רעדו סְפִים ושקשקו, ושלום
ושקט אין / עור אנשים סמר, ועוללים מערש נזעקו / גאו רחובות הנהר,
מעינות לנהרות נהו / גבר קש על רוח, והרים עמקים סתמו

ואפשר להקביל לכך אף את ר' משה חיים לוצאטו, הראש וראשון לשירה העברית החדשה, שביאליק נתן אף אישור ליומרתו המשיחית במסתו 'הבחור מפדובה'. בעצת מלאך משמים, המגיד שנגלה אליו, הדבר הראשון שכתב הרמח"ל היו מאה וחמשים מזמורי תהלים, שבמעט שנשתמרו מהם, אפשר להבחין בצליל דומה:

אלהים לעמך משפטיך, חוקותיך ציויתנו / לא לנצח תרום עולה, שבט
 רשעה לא יעמד / תצמח לציון צדקתך, תשועתך לירושלים / כי לא לעולם
 קִצְּף, ואם חמה לדור ודור / לשום לשפלים תפארה וענוים ינחם.¹

ואולי נכון להזכיר פה, שבאותה תקופה, בראשית דרכו, כתב הרמח"ל גם ספר
 על קהלת, ממש כזלי. רק שספרו של הרמח"ל, שהחזיק לפי עדותו אלף דפים,
 לא נמצא בידינו, שכן נגזר על הרמח"ל לגונזו יחד עם שאר הספרים שכתב מפי
 המגיד. וספרו של זלי, חשבונו של קהלת, נמצא גם נמצא.

הספר פסוקים הוא גם חידוש ביצירת זלי, אך בעצם היותו חידוש אין
 חידוש, כי כל ספר של זלי הוא חידוש. אין כמוהו משורר רב-גוני, השולח ידו
 בז'נרים שונים ולכאורה מנוגדים, מן הפואמות הארוכות כ'בשה' ו'הבל', אל
 המחרוזת הקצבית של 'הא ודא', ומשם אל שירה כמעט חופשית מהגבלות
 צורניות, וזורמת עם זרם התודעה, כ'יום יום' ו'זמן בָּבָב', ומשם לשירי רפ –
 'מרפו'. וכסוג של שירה אפשר לחשוב גם את כתבי הפרוזה ההגותית שלו, 'על
 המקום' ו'שיחה', ואף את הפרשנות המקראית 'בחשבונו של קהלת', ועוד. ועם
 זאת, כל אלה מתכתבים זה עם זה וחורזים דמות אחת – זלי.

גם בספר פסוקים עצמו אפשר להבחין סגנונות שונים. חלקו מביע
 אמיתות המנוסחים בפסוקים בעלי תקבולת, שדומים בסגנונם לספרות החכמה
 המקראית, או לפרקי נבואה, הבאה למחות ולהתריע. אלה כתובים בלשון
 התנ"ך, שבתוכה זרועים לעתים ביטויים חדשים המקבלים עוצמה מיוחדת על
 רקע זה. כגון המלה 'הגזמתם' בראש אחת הנבואות, ששותלת אותה בקרקע
 המציאות החדשה (ס' ה): 'הגזמתם, ראשי וקציני בית ישראל, לא בעִלָּה
 ירושלים ולא בגזל ציון'.

חלקים אחרים של פסוקי הספר עוברים מעולם המקרא לעולמות אחרים,
 כגון אותו חלק ההולך בעקבות ר' שלמה אבן גבירול, גדול משוררי ספרד הנערץ
 גם על זלי (וגם על ביאליק). בסוף הספר אף נעזבים החרוזים והפסוקים לנפשם

¹ הובא בספרו של מאיר בניהו, כתבי הקבלה שלרמח"ל, ירושלים תשל"ט, עמ' 240.

זלי מתאר ומפרש חלום או חזון בלשון פרוזה מדויקת, ועם זאת שירית וחלומית. אך כדי להגיע לכך עוברים החרוזים והפסוקים קודם לכן מסע ארוך, שבאחד משלביו מסתחררים הם והופכים להילולה חדשה וקצבית, משתעשעת, חרוזה פעמיים, הפונה אל המשורר ומכוונת אותו לדרכה (ס' ל):

נתפרקדה נרקדה נתקוממה נתעלה / נתפקדה נתמקדה ופתאם יצוף עלה
/ נתרחב טפה בידע מְבָאֲרֵנו דְלִי נְדִלָה / חבר לצים מתפוצצים איזה קצב
מעלה / אנשים ריקים אנחנו אך הריק תמיד מלא.

על המלים האחרונות 'הריק תמיד מלא' מבקש אני להתעכב. כי הם משקפות נקודה של מחלוקת הקיימת בכל זאת ביני לבין זלי. מי שחושב שאני משוחד באשר לשירת זלי בגלל החברות שלי אתו, טועה בגדול. לא אכחיש שאני אוהב את זלי אהבת נפש, וגם רואה בו משורר גדול מאוד, אבל לא כל סוגי השירים שלו מדברים אלי באותה מידה. נאמנים פצעי אוהב ונעתרות נשיקות שונא. וכאן המקום להבהיר את שורש המחלוקת.

בשורה האחרונה דלעיל זלי מביע את דעתו על הריק. ואכן הוא מומחה מאין כמוהו להבל וריק. על כך כתב הוא כבר לפני יותר מעשרים שנה את הפואמה 'הבל', ולכך הקדיש הוא, כראוי, את רוב ספרו 'חשבוננו של קהלת', שכתב לפני ארבע שנים, ובוודאי עניין זה עולה גם מספר הרפ הרציני ומחויך 'מרפו', ועוד.

מותר ואף ראוי לחייך ואף לצחוק לשמע הצירוף 'מומחה להבל', כי צחוק הוא בהחלט ממין העניין, אבל בשום פנים אסור שלצחוק זה תתלווה גם נימה של זלזול. למפקפקים בכך אספר, בלשון התרעה ואזהרה, שבספר תיקוני זוהר מתוארים שבעה היכלות עליונים, שבכל אחד מהם כתוב 'הבל הבלים', ובשביעי העמוק והגבוה מכולם, נמצאת יונה של כסף ועל ראשה עטרה של זהב, ועל העטרה כתוב לאמור (אני אומנם מתרגם זאת מארמית לעברית): 'כל מי שאינו יודע בהבלים אלה ובסודם, עליו נאמר (במ' א 11) "והזר הקרב יומת".² בסוד

² תיקוני זוהר, תיקון עט, מהדורת מוסד הרב קוק דף קג ע"ב.

זה מסתמך ספר תיקוני זוהר על מסורת חז"ל שלפיה 'אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל תינוקות של בית רבן' (בבלי, שבת קיט ע"ב), ועל הדעה הנטועה בחלק העיקרי של ספר הזוהר, שעל שבעה הבלים העולם עומד. על דעה זו הרחבתי את הדיבור במאמרי 'זוהר וארוס'³, מה שעושה גם אותי מבין קצת בדברי הבלים.

אכן בלי הבל אי אפשר. העמוד הקדוש שעליו עומד העולם אם יתייבש ויתקשה, ודאי גם יישבר. צריך הבל, צריך הומור, צריך 'שפיל'. מלה אחרונה זו, המשמשת בגרמנית וביידיש במשמעות רווח המצוי במכשירים לשם גמישות, פירושה גם משחק וגם נגינה, וכן נודעת לה משמעות אירוטית וסקסואלית, וכל אלה מצויות כמדומני בשימוש של זלי במלה זו, באחד השירים בקובץ 'הא ודא' (עמ' 23): 'הו, אשתי אהובתי / את השפיל של נשמת'.

המשחק הוא חלק חשוב של הגדרת האדם, ובוודאי של הגבר, homo ludens. והוא גם, דומני, צלם אלהים שבו, שבעזרתו יוצר הוא כדוגמת בוראו. בלעדי משחק אין משמעות בת קיימא, ואף אין אמת, כי בלי הומור וריחוק-מה הופכת אמת לדוגמא ולהיבריסי. הדבר כשלעצמו אינו נתון לאדם, והוא אינו יכול להתייחס אליו אלא בעזרת משחק. אך המשחק האמתי הוא זה השואף אל עצם הדבר, ואינו מצוי לעצמו בלבד, אחרת אינו הבל אלא שוא ושקר. 'ואשים דברי בפוך ובצל ידי כסיתך לנטוע שמים וליסוד ארץ', אומר הנביא (ישעיהו נא 16), ומכאן לומד ספר הזוהר שהעוסק בתורה בורא שמים חדשים וארץ חדשה, אך עם זאת מזהיר הוא גם מבניית רקיעים של שוא ושקר, הם עולמות סטרא אחרא (זוהר ח"א, ד-ה).

שירתו של זלי מצויה בין משחק לבין אמת, והוא אף מודע לכך, ונותן לכך ביטוי בשירה ובפרוזה. בעיקר ניכר הדבר בספרו הנזכר 'הא ודא', שהוא בעיני מפסגות השירה העברית החדשה, ואפשר לקרוא על כך במאמר 'שיר שמח'

³ יהודה ליבס, "זוהר וארוס", אלפיים 9 (תשנ"ד), עמ' 67-119. <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/zoharveros.pdf>

שפרסמתי על ספר זה, ומצוי גם באתר האינטרנט שלי.⁴ כפי שמורה גם שמו, הספר 'הא ודא' הוא דיאלקטי מאוד, הוא כתוב במשקל בחריזה מוקפדת ומשתעשעת, שמובילה לעניין רציני ואף קודר. כפי שהוא אומר בספר זה (עמ' 7) 'הדבור עצוב גם כשהוא קצוב'.

בדרך זו אפשר להבין גם את עניין מלאות הריק, שציטטנו מן הספר 'פסוקים'. איפה, אם כן, הבעיה שמצאתי במשפט 'הריק תמיד מלא'? הבעיה היא במלה 'תמיד'. כאן אני חולק על זלי. לא תמיד הריק מלא. לפעמים הריק הוא ריק. ואז, כאמור יכולים להיבנות גם רקיעי שוא ותוהו. אגב, ויכוח דומה התקיים בינינו גם אודות ספרו על קהלת, שבמאמר ביקורת שכתבתי עליו, טענתי שהניתוח היפהפה שלו על ההבל, חסר משהו מיסוד היראה, העמוד השני משני העמודים שעליהם השתית קהלת את ספרו.⁵

ואכן לא כל שירתו של זלי מדברת אלי באותה מדה. אחרי פסגת 'הא ודא' היתה לו בעיני גם תקופה של ירידה, בספרים 'זמן בא בא' ו'יום יום'. בספרים אלה שנכתבו בצורה חופשית הרבה יותר, לא ממש הצלחתי למצוא את המתח והחיבור הדיאלקטי בין המשחק והאמת. אפשר אומנם בהחלט שהחיסרון הוא בהשגתי. ואולי אף הייתי אז משוחד קצת בגלל התרעומת על זלי, שירד אז מירושלים לתל אביב, וגזל ממני את השעות היפות של אכילת חומס בצוותא, בימי שישי אחרי הצהריים. בתודעתי (אפשר שרק בי האשם) התחבר הקובץ הנהדר 'הא ודא' עם העיר ירושלים, שחוברה לה יחדיו מירושלים של מעלה וירושלים של מטה (הקובץ מכיל אכן גם שיר אהבה לירושלים, עמ' 26, שמכריז עליה ש'היא בְּנֶעְלִי / ואני בנְעֻלִיה'). ולעומת זאת 'בא בא' ו'יום יום' נשמעו לי כמו תל-אביב, עיר שכולה מְטָה, בלי תודעה אלא רק זרם תודעה.

⁴ 'שרה שרה שיר שמח' (הכותרת המקורית שניתנה: 'שיר שמח'), (על ספר השירה הא ודא / החיה היחידה מאת זלי גורביץ). מוסף הארץ 'תרבות וספרות', י"א תמוז תשנ"ו (28.6.96), עמ' 2ד.

<http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/HAVEDA.doc>

⁵ 'קהלת שלנו' (הכותרת המקורית של המאמר: 'את האלהים ירא'), (על ספרו של זלי גורביץ' חשבוננו של קהלת), מקור ראשון, מוסף 'שבת', י"ט בשבט תשס"ט (2009-02-13), עמ' 10, 11, 14.

<http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/kohelet.doc>

אך, ברוך השם, הנדנדה ממשיכה להתנדנד. זאת הנדנדה שעליה כתב זלי ב'הא ודא': 'ביני לביני / כמו נדנדה / סירה מתנדנדת מתוך ניגודה' (עמ' 38), ובשיר אחר של אותו קובץ 'ואני האמצע/הסלם/הנקדה / הצמרמרת/הרעד/קדקד הנדנדה' (עמ' 14). הספר פסוקים שוב מעלה אותנו לגבהים עצומים. אבל אפשר שאין מנוס מאותה נדנדה, שכאמור זלי הוא קדקודה. הספר, או הקובץ, 'פשט' שבא אחריו שוב קצת קשה עלי.

הקובץ 'פשט' מגשים אומנם את דברי המשורר באחד משירי 'הא ודא': 'בשמים / רוח שט / ואני / חוזר לפשט' (עמ' 71). אך יש הבדל בין החזרה לפשט של 'הא ודא' לבין הימצאות קבועה שם, בעולם הפשט שבספר 'פשט', המוגדר באופן מדויק באחד המשפטים המפורקים שמרכיבים ספר זה: 'הארץ מתפרקת'.

פשט יכול גם להיות הרובד העמוק ביותר. לפי הזוהר, לשלב הפשט מגיעה התורה, הדומה לעלמה יפה שאין לה עיניים, אחרי שפשטה מעליה את כל מלבושיה.⁶ אך יש גם פשט אחר, פשוט מדי, הקיים רק לעצמו. אינני יודע אם הקובץ פשט הוא דוגמה לכך, ואולי גם הוא פחות פשוט, כי גם ממנו דומה שעולה מודעות לבעיה זו, בשורה 'הרבה מדי דוגמאות / שכבר לא ברור למה'.

החיד"א, ר' חיים יוסף דוד אזולאי, אחד מגדולי חכמי ישראל במאה השמונה עשרה, כתב בספרו מדבר קדמות, בערך 'פשט', ש'פשט' הוא גם אותיות 'טפש', ועליו נאמר 'טֶפֶשׁ כַּחֲלָב לֶבָם אֲנִי תוֹרְתְךָ שְׁעִשְׁעֵתִי' (תהלים קיט 70).

אין צריך לומר שהקובץ 'פשט' של זלי רחוק מ'טפש', אך אפשר לומר ש'תורתך' שבפסוק מתאימה מבחינות רבות לספר 'פסוקים', לא רק בתוכנו אלא גם בצורתו הספרותית ואפילו בצורתו החיצונית, והוא אכן משעשע את הלב. ספרון קטן, בצורת תהלימלך, ספרוני פרקי תהלים שנושא אדם בחיקו כדי לומר בכל הזדמנות שתיקרה, ובצבע אדום, בדוגמת הספרון האדום של

⁶ ראה זוהר ח"ב, דף צט, 'סבא דמשפטים'.

אמרות מאו-טצה-טונג, שגם הוא שימש למטרה כעין דתית, ונשאו אותו לכל מקום. דברים אלה אמורים כמובן בהוצאה הראשונה של הספר, אותה אני מעדיף, בפורמט קטן ובלי 'פשט'.

האופי הכמו-דתי של הספר ניכר גם בדרך ההשראה, שבה הגיעו הפסוקים אל המחבר, כעדותו בראש הספר:

משפטים רדפו נרדפו שטפו באין מפריע / טרם שנה נשמעו במטה באו /
הופיעו ולא בחלום, במחזה לא נראו, לא קול ולא דמות אין איש / חרותים
ללא כתב אמורים ללא קול / יורקים לַחַת זעמם קול רעש.

זאת אכן מעין התגלות נבואית, ועם זאת, יש לציין, אין זאת נבואה ממש. המשפטים אומנם באים כאילו מבחוץ, אבל המחבר אינו מתיימר במקור טרנסצנדנטי, לא במקור אלהי ואף לא במלאך מגיד, דוגמת מגידו של הרמח"ל. אין ספק שהמקור, גם לפי תודעת המחבר, פנימי הוא ולא חיצוני. אין כאן אפוא גם יומרה נבואית ממש, כי, למיטב הכרתי, אין נבואה בלא אלהים.

שלא כבספרי הנבואה, כאן אין גם מסר מסוים, שיש לו כיוון ברור. הספר הוא 'פסוקים' מבחינת הצורה, אך איננו פוסק לרבים. אינני אומר זאת לגנאי אלא רק לאפיון מדויק יותר, אדרבא, גם אני אינני אוהב אידאולוגיות. עם זאת לספר יש רוח משלו, רוחו של זלי, וזו קרובה לרוחי מבחינות רבות, והוא מחובר גם למקורות וגם למציאות העכשווית, ובלי זיוף מתקרב לתנ"ך, ספר הספרים, ככל שאפשר הדבר במקומו וזמנו.